



UDRUŽENJE HRVATSKO POGREBNO DRUŠTVO  
**SV. ANTO SARAJEVO**

Udruženje Hrvatsko pogrebno društvo „Sv. Anto“ Sarajevo  
ID\_ 4200337380003 TELEFON\_ +387 (0) 33 200-887  
TELEFON\_ +387 (0) 33 555-025 TEL/FAX\_ +387 (0) 33 555-026  
ADRESA\_ Hamze Hume br. 4, 71000 Sarajevo, BiH  
E-MAIL\_ sv\_anto@bih.net.ba WEB\_ www.svanto-hpd.com  
TRANSAKCIJSKI RAČUN\_ 1549995000417565 POREZNI BROJ\_ 01075669

Preuzeto sa: **SVJETLO RIJEČI broj: 296-2007**, <https://www.svjetloriječi.ba>

Autor: **Jozo Džambo**

## **POSLEDNJE RIJEČI**

*Mnoge posljednje riječi nastale su poslije smrti njihovih navodnih autora, dakle kao literarna ili filozofska fikcija, to jest kao vlastita projekcija na život preminuloga. Tako te riječi više kažu o njihovim stvarnim autorima nego o onima kojima se one pripisuju*

U mjesecu travnju 1955. godine ležao je u bolnici u Princetonu, u američkoj državi New Jersey, Albert Einstein. 18. travnja njegovo se zdravstveno stanje akutno pogoršalo i on je toga dana i preminuo. Olične sestre koje su ga dvorile čule su kako je njihov pacijent pred samu smrt nešto govorio, ali kako je govorio na svome materinskom jeziku, njemačkom, to one nisu mogle ništa razumjeti i prenijeti nam posljednje riječi toga najvećeg fizičara 20. stoljeća. Nas ne bi iznenadilo da je Einstein u tim trenucima govorio ili buncao nešto o relativnosti života, tako nešto mogli bismo od njega mirne duše očekivati, ali to su samo naša nagađanja izazvana natuknicom koja se sugestivno nameće uz njegovo ime. Kao predavač i osoba javnog života, Einstein je mnogo govorio i bio prisiljen govoriti i onda kada mu se nije htjelo, ali njegovim biografima ma ni jedna od njegovih izjava nije toliko zapela za oči koliko su to bile nemušte riječi izrečene na samrti. A razlog za to? Postoji uvjerenje da posljednje riječi, izgovorene na kraju životnog puta, nisu nikada obične riječi nego da imaju posebnu težinu i značenje. Polazi se takoreći od toga da čovjek koji kroz svoj životni vijek potroši milijarde riječi, suvislih i nesuvislih, nježnih i grubih, sadržajnih i praznih riječi, na kraju rezimira svesvoje životno iskustvo u samo nekoliko riječi i ostavi ove kao oporuku. Vjeruje se da to nisu nikada obične riječi. Tako je već filozof Montaigne u 16. stoljeću namjeravao izdati zbirku posljednjih riječi tvrdeći da ljudi u trenutku smrti govore istinu, jer bi im inače svaka laž uskratila Božju milost. Sličan naum imao je pisac i političar Chateaubriand u 19. stoljeću koji je bio mišljenja da znamenite osobe nikada ne bi otišle s ovoga svijeta a da u jednoj rečenici ne ostave srž svoga života i nauka. Traženje istine u posljednjim riječima podsjeća na traženje *crne kutije (black box)* nakon zrakoplovnih nesreća u nadi da će rekonstrukcija snimljenog govora između pilota i kontrole leta iznijeti na vidjelo pravi uzrok nesreće, to jest istinu. Sa sličnom su logikom uz bolesnički krevet američkom gangsteru Dutchu Schultzu (t1935) postavili brzopisca koji je bilježio sve što je teško ranjeni Schultz u temperaturi govorio.

Tako se mi domišljamo što bi to Einstein imao oporučno kazati medicinskim sestrama uz bolesnički krevet, a preko njih i nama, današnjim znatiželjnicima.

Mi kao takvi gotovo da isključujemo mogućnost da je fizičar u tom trenutku mogao kazati i nešto sasvim banalnoga, bezveznoga ili glupoga. Ali, poučeni primjerima drugih *velikih i malih* ljudi, ne bismo ni ovakvu mogućnost trebali isključiti. Američki pjesnik Walt Whitman (t1892) čak je svjesno razmišljao s kakvim poetskim riječima bi se mogao oprostiti od ovoga svijeta. Ali dogodilo se to da mu se u odlučujućem trenutku otela riječ koju na ovome mjestu uistinu ne možemo citirati.

Puka opreka Whitmanu bio je Karl Marx (t1883). Njegov prijatelj i suborac Friedrich Engels pokušao je od njega izmamiti neku izjavu milenijske težine, a mogao je čuti samo grube riječi: *Gubi se, marš van!* *Posljednje riječi su za luđake koji za života nisu dovoljno govorili.*

*Ljudski temperamenti, odgoj, životni stav i živčani sustav su različiti, pa prema tome i reakcije naočigled smrti. Francuska kraljica Marie-Antoinette (†1793) na putu prema stratištu stala je neopazice na nogu krvniku i dosljedno svome odgoju ispričala se: Molim za oproštenje, monsieur!*

### **Više svjetla'.**

Za njemačkog klasika Johanna Wolf-ganga von Goethea (t1832) ne bi se moglo reći da je premalo govorio, pa ipak... Umro je, dosljedno svome pozivu, s njemačkim riječima na usnama, ali kako su nam ove prenesene, smjeli bismo zaključiti da je najmanje tri puta umirao.

Najradije citirane Goetheove posljednje riječi glase: *Više svjetla!* To bi, s obzirom na njegovu pjesničku i nacionalnu auru, bilo prikladno. Taj bi se uzvik mogao protumačiti u nekom filozofskom ili metafizičkom smislu, što su Goetheovi biografi izdašno i činili. Velikom Goet-heu priličile su samo velike i bremenite misli. On je tako sam sebi za života mogao podignuti spomenik koji će svijetliti budućim pokoljenjima.

Bliže je istini, ipak, ono što je posvjedočio njegov tajnik koji tvrdi da je Goethe zamolio da se otvori prozor i upitao koji je dan.

Ali postoji i jedna treća varijanta prema kojoj je Goethe zatražio od nevjeste Ottilie da mu pruži svoju *ručicu*. Nesreća je u tome što se tu u blizini nalazio i njegov sluga Krause koji je riječ ručica (njemački odmilja: *Pfotchen* = šapica) čuo kao *Potschamper* koja je riječ u to doba prema francuskom *pot de chambre* bila u otmjenim krugovima korištena za noćnu posudu, tutu. Što sada?

Ne preostaje nam ništa drugo nego živjeti s više *posljednjih* riječi, Goetheovih, Chopinovih, Churchillovih. Za teško bolesnog poljskog skladatelja i pijanista Frederica Chopina (t1849) u trenutku smrti skrbilo se čak dvadesetak osoba. Chopin je u svoje vrijeme bio toliko popularan da se ovima kasnije, doduše samo u priči, pridružilo i mnoštvo grofica i otmjenih dama od kojih je svaka imala drugo sjećanje na taj trenutak. Kako onda znati što je umirući uistinu kazao na oproštaju? Britanskom predsjedniku Winstonu Churchill (t1965) pripisuju se riječi: *Spreman sam stupiti pred svoga Stvoritelja, a je li i on spreman za taj susret, sasvim je drugo pitanje*. To je misao koja uistinu pristaje ovom nobelovcu (nagradu je dobio ne za svoje političko djelovanje nego za književnost!), ali njegovi poštovatelji rado prešućuju da je ovo kazao u jednom intervjuu u povodu svoga 75. rođendana, a ne na smrti. U tom trenutku Churchill je imao u glavi jednu nimalo uzvišenu misao: *Sve je tako dosadno*.

*Dosađujem se*, kazao je navodno, a kratko nakon toga izdahnuo i Gabriele d'Annunzio (t1938). Ovaj, kako po svojoj poeziji tako i po bahatosti, poznati talijanski pjesnik još je kao šesnaestogodišnjak proširio glasine o svojoj smrti - upravo u vrijeme kada se pojavila njegova prva zbirka pjesama. A Elvis Presley (t1977), pjevač koji je svojim melodijama zabavljao čitavu jednu generaciju, izustio je: *Nadam se da vam nisam bio dosadan*.

Da *veliki* ljudi i oni koje se takvima drži umiru zaista s *velikim* riječima na usnama samo je priča. Jer da je to tako, ne bi, također nobelovac, Thomas Mann (t1955) pred samu smrt tražio svoje naočale, američki predsjednik Ulysses S. Grant (t1885) vode, filmski režiser John Ford (t1975) cigaru, engleski predsjednik vlade William Pitt ml. (t1806) paštetu, skladatelj Johannes Brahms (t1897) čašu vina, a osnivač moskovskog konzervatorija Nikolaj Rubinstein (t1881) školjke: *Ništa radije nego sada hladne školjke, a poslije njih sladoled*. Ali zato je britanski povjesničar John Jortin (t1770) odbio da bilo što jede s riječima: *Ne hvala, dosta mi je svega*.

### **Sa stilom i bez stila**

Ljudski temperamenti, odgoj, životni stav i živčani sustav su različiti, pa prema tome i reakcije naočigled smrti. Francuska kraljica Marie-Antoinette (t1793) na putu prema stratištu stala je neopazice na nogu krvniku i dosljedno svome odgoju ispričala se: *Molim za oproštenje, monsieur!* Jednako je postupila i holandska plesačica Mata Hari (t1917), osuđena u Francuskoj na smrt zbog špijunaže. Pred samo

smaknuće zatražila je od narednika streljačkog voda ogledalo da se napudra i dotjera i za uslugu ljubazno zahvalila: *Mergi, Monsieur!*

Trezveni ljudi, posebno oni koji iza sebe ostavljaju neko imanje i bogatstvo, određuju za života što će s time biti i kome pripasti. Oni iza sebe žele ostaviti red. Ali potreba za redom stvari nije vezana samo za takve slučajeve. Ima ljudi koji su u životu bili perfekcionista, pa su takvima ostali i na smrti. Francuski gramatičar Dominique Bouhours (1702) nije ni u posljednjem trenutku mogao zaboraviti svoju profesiju: *Upravo umirem ili mrijem - oba oblika su ispravna*, kazao je. Britanskom klasičnom filologu Arthuru Cooku (t1952) čitali su na izdisaju stihove 121. psalma na koje je on kao posljednje izgovorene riječi smogao komentar: *To je loš prijevod*. Sličan slučaj bilježi i sestra milosrdnica Vilma Petir u svojim sarajevskim sjećanjima *Tragom milosrđa* kada opisuje smrt svoje glazbeno talentirane susedre Dulceline Herendić. Bdijući uz bolesnicu, sestre su zapjevale jednu božićnu pjesmu, ali: *Tu smo malo pobrkale note: ona se nasmiješila i rekla da smo "zglajzale"*. *To su joj bile posljednje riječi*. U usporedbi s Niccolò Coviellom (t1926) to je još bio blag komentar. Maestra Coviella je u nekom jazz-klubu udarila srčana kap, samo nekoliko sekundi nakon što je izrekao svoj sud: *To uopće nije glazba*.

Sve u svemu teško je estetima prirediti takav ugođaj u kojemu bi oni mogli smireno i zadovoljno sklopiti oči. Francuski pjesnik i kritičar Francois de Malherbe (t1628) bio je poznat kao dobar stilist koji je posebno i od sebe i od drugih zahtijevao precizan i jednostavan govor, bez u njegovo vrijeme uobičajene ne njegove riječi: *To je dobro. Čitaj dalje*. Dostojevski je zamolio ženu da naslijepo otvori Bibliju i čita. Ona je otvorila mjesto iz Matejeva evanđelja gdje Isus kaže Ivanu da je došlo vrijeme da se ispuni sva pravednost (Mt 3,14-15). Dostojevski na to: *Jesi li razumjela? Ne zadržaj me. Došlo je moje vrijeme, moram umrijeti*. Pruskom kralju Friedrichu Velikom (t1786) njegov je duhovnik čitao iz Jobove knjige, a kada je pročitao riječi *Gol iziđoh iz krila majčina, gol ću se onamo i vratiti* (Job 1,21) kralj je protuslovio: *To nije istina, ja ću nositi svoju uniformu*.

Flandrijski general Graf von Egmont (t1568), pred sami trenutak smaknuća, izgovorio je Kristove riječi: *Gospodine, u tvoje ruke predajem duh svoj*. Konačno i nedavno preminuli papa Ivan Pavao II. poslužio se, prije nego što je zauvijek zatvorio oči, biblijskim govorom: *Pustite me da idem u dom Očev!* (Ps 122,1).

Papa je ovo izgovorio na poljskom. Nije rijedak slučaj da se ljudi mnogih jezika u posljednjim trenucima vrate svome materinskom jeziku i svome djetinjreformatorica Dorothy Pattison (t1878) izjavila je: *Sama sam živjela, pustite me da sama i umrem!*

Kao što je život raznolik, tako je i smrt čovjekova raznolika, nepredvidiva, izvan svih pravila i planova, ali je ona uvijek pojedinačan, neponovljiv i konačan događaj. Kada su u travnju 1943. pripadnici SS-jedinica u varšavskom getu tisuće Židova izručili smrti, mogli su izbliza vidjeti na kakav način ljudi sve umiru. Jedan od sudionika ovoga masakra sjećao se kasnije u zatvoru: Neki su se Židovi u očaju predavali, drugi se borili do posljednje sekunde, neki su psovali i proklinjali, neki intonirali poljsku himnu, a neki na poljskom ili hebrejskom pjevali psalme.

S pjesmom ili molitvom, gorkim riječima ili uzdasima punim pouzdanja, sam ili uz najbolju skrb najbližih ili najsuvremenije medicinske tehnike, čovjek smrću prelazi prag za koji su sve religije, kulture i civilizacije našle neki slikovit izraz za *drugačijost* onoga vremena i prostora *poslije*. kićenosti i zavrzlama. Kapelana, koji mu je upravo baroknim govorom želio pružiti posljednju utjehu, Malherbe je osorno prekinuo: *Prestanite s tom pričom. Taj stil mi je tako odvratano*.

*Poznata kao oštrokondža i žena bez dlake na jeziku, Marlene Dietrich je svećenika najurila riječima: Što ja imam s Vama pričati? Ja ionako uskoro imam termin kod Vašeg Šefa*

### **Termin kod Šefa**

Na biblijsko pitanje *Gdje je, smrti, žalac tvoj?* (1 Kor 15,55) htjeli su ljudi poput američkog predsjednika Warrena Hardinga (t1923) ili pisca Fjodora Do-stojevskog odgovoriti također biblijskom lektinom ili molitvom. Ne znamo koje su mjesto iz Sv. pisma čitali umirućem predsjedniku Hardingu, ali su zabilježile-

stvu. Već smo spomenuli primjer fizičara Einsteina. Njemački pjesnik Friedrich Hölderlin (t1845) pred smrt pjevušio je pjesmice iz svoga djetinjstva, a prema jednoj svjedokinji Chopin je zvao majku, i on Poljak, na poljskom: *Matka, moja biedna matka!*

Je li i zašto je Chopin u tom trenutku sažalijevao svoju majku ili je tražio njezinu blizinu, teško je reći. U svakom slučaju, on nije umro sam nego je bio okružen iskrenim poštovateljima, ali i takvima kojima je njegova glazbena aura bila važnija od same osobe. Da sa svojom smrću ostane sam izriječom je tražio filozof Voltaire (t1778). Britanska socijalna

Godine 1798. stajao je na pozornici engleski pisac i glumac John W. Palmer i prema predviđenom scenariju prema publici uzviknuo: *Postoji jedan drugi, jedan bolji svijet.* Zatim je klonuo i - umro. Za Palmera je to bila gluma, a možda i uvjerenje s kakvim je, na primjer, živio njemački isusovac Alfred Delp kojega su nacional-socijalisti pred sam kraj Drugog svjetskog rata osudili na smrt i objesili. Zatvorski kapelan je posvjedočio kako je Delp *u radosnoj opuštenosti* ovome na njegove riječi utjehe kazao: *Ah, gospodine župniče, za pola sata ja ću znati više nego Vi.*

Riječi utjehe želio je poznatoj glumici Marlene Dietrich (t1992) posredovati njezin dugogodišnji tajnik koji je divi, koja se posljednjih godina života povukla iz javnosti želeći da je svijet zapamti samo po njezinim filmskim uspjesima i izgledu, *prokrijumčario* svećenika. Poznata kao oštrokondža i žena bez dlake na jeziku, Marlene je svećenika najurila riječima: *Što* mnoge posljednje riječi nastale su poslije smrti njihovih navodnih autora, dakle kao literarna ili filozofska fikcija, to jest kao vlastita projekcija na život preminuloga. Tako te riječi više kažu o njihovim stvarnim autorima nego o onima kojima se one pripisuju. Vidjeli smo gore Goetheov primjer, nešto slično dogodilo se i s filozofom Immanuelom Kantom (t1804) čije su riječi *To je dobro* tumačene upravo kantovski, ali vjerodostojna je izjava da je Kant ovo kazao kada su mu žedom pružili čašu gemišta. Mrtva usta ne govore, ali mrtvima se u usta stavljaju riječi koje bi oni mogli izgovoriti. Tako epitafi na stećcima poput onih Zagorca Brajanovića (Bratije, koji vidite ovo zlamenje - pomenite! Bratije, ja sam bio kako vi, a vi ćete biti kao i ja!) ili Bogčina Ugrinovića (Družino, želite me - mlad sa sega svita otidoh, a jedan bih u

### **Vječno žalosni smijeh**

Blaženi koji imaju ovakvu sigurnost. Blago onima koji na posljednjim koracima svog životnog puta nađu neku laganu, duhovitu, umirujuću i ohrabrujuću riječ kako za sebe tako i za nas. Kao naprimjer britanski pisac Joseph Addison (t1719): *Sada možete vidjeti s kakvim mirom se kao kršćanin može umrijeti.* Ili njemački savezni kancelar Konrad Adenauer (t1967): *Nema razloga za plač.* Henry David Thoreau (t1862), američki učitelj, na svećenikovo pitanje, želi li se pomiriti s Bogom, odgovorio je mirno: *Nas dvojica nismo nikada bili u zavadu.* Jednako pouzdanje imao je i njemački književnik Heinrich Heine (t1856) kojega inače nije pratio glas bogobojažnog čovjeka, ali koji je na pitanje, kako misli izaći na kraj s Bogom zbog počinjenih grijeha, kazao: *Bog će mi oprostiti - to je njegov posao.*

S tipičnim engleskim humorom otišli su s ovoga svijeta liječnik i pisac Samuel Garth (t1719), koji je, nakon što je pomazan sv. uljem, kazao: *Odlazim na dalek put - čizme su već namazane* i glumac Arthur John Gielgud (t2000): *Ako je ovo smrt, onda je to bagatela.* Legendarni američki revolveraš Tom Horn (t1878) primijetio je na putu prema vješalima da se mladom šerifu koji ga je pratio tresu ruke, te ga upitao: *Neće valjda biti da si nervozan?*, na što je ovaj uzvratilo da je to njegovo prvo smaknuće. *I moje,* kazao je na to Horn.

To je taj poznati *Galgenhumor*, "humor obješenika" ili "crni humor", šala s kojom čovjek u tragičnim trenucima želi nadvladati nesreću u koju je zapao. Za engleskog kralja Karla I. (t1649), javno smaknutog odsijecanjem glave zbog veleizdaje, tvrde da se požalio krvniku na "inventar": *Klada bi mogla biti i malo viša - ali, što je, tu je.* Kada je William Palmer (t1855), osuđen na smrt zbog četrnaestostrukog ubojstva, stajao pred vješalima upitao je krvnika: *Jesi li siguran da to funkcionira?*

Sudeći po nekim posljednjim riječima više su straha od smaknuća imali krvnici nego osuđenici. Engleski pirat, pjesnik i avanturist Walter Raleigh (t1618) rekao je svome krvniku: *Što oklijevaš, čovječe? Neće se tebi*

*ništa dogoditi. Višestrukom ubojici Carlu Panzramu (t1930) pripremanje užeta za vješanje činilo se odveć dugo, pa se osorno okomio na izvršitelja kazne: De požuri, idiote! Za to vrijeme koje tebi treba ja bih već pobio desetoricu. U američkoj državi Colorado god. 1967. bio je osuđen na smrt Luis José Monge također zbog višestrukog ubojstva. Dok su ga uvodili u plinsku komoru kazao je: Nadam se da plin neće naštetiti mojim bronhijama, ili?*

### ***Posljednje riječi - tuđe riječi***

Mrtvi se ne mogu braniti. Pogrebni govori ostaju bez proturječja, a biografije bez korektiva onih kojih se one tiču. I majke ...). Ovo su tuđe riječi, riječi naručitelja ili klesara *biliga*, ali tko ih čita trebao bi imati dojam da se pokojnik obraća izravno njemu. To je sugestivan govor i nitko prema njemu neće ostati ravnodušan. Izravnije komunikacije s mrtvima jedva da može biti.

Ako je vjerovati natpisu na stećku Pavka Radohnića iz 15. stoljeća, onda je pokojnik sam za života dao da mu se u kamen uklešu riječi: *Ovi kami usijekoh na se, za života. / Molju seke, bratijo i gospodo: / Nemojte mi kosti pretresati!* U istom stoljeću sročio je svoju *nadgrobni-cu* francuski pjesnik Francois Villon, opisao u njoj svoje bijedno stanje i mogućim moliteljima nad svojim grobom ponudio riječi opijela: *Gospode, pokoj vječni njemu daj / I svjetlost vječnu da se raja užije, / Kad valjan tanjur, zdjelu imo nije / Ni peršuna list za svoj zalogaj* (prijevod Voj-mila Rabadana).

Kao što su se drugi pobrinuli da im na grobu stoji natpis po njihovu *guštu*, tako se Einstein pobrinuo da ne bude ne samo natpisa nego ni groba. Tijelo mu je po vlastitoj želji bilo spaljeno i pepeo prosut u neku rijeku. Jedino je neki patolog sačuvao njegov mozak i konzervirao ga u spiritusu u suludoj nadi da će rafiniranom analizom te čovjekove "crne kutije" otkriti tajnu inteligencije, a možda i tajnu života i smrti.